

ARAP COĞRAFYACILARDAN 10 – 13. YÜZYILLAR ENDÜLÜS ŞEHİRLERİ VE BAŞLICA EKONOMİK ÖZELLİKLERİ¹

Andalusian Cities and Their Main Economic Features in 10th to 13th Centuries Through the Arab Geographers

Abdullah BALCIOĞULLARI²

Özet

8. asırda bilimsel yükselişine başlayan İslam dünyası, aslında 12. yüzyılda zirveye ulaşmıştı. Bu dönemin başındaki bilimsel araştırmaların, Yunan ve Hint medeniyetlerinin kültürel mirasının değerlendirilmesi olduğu iyi bilinen bir gerçektir. Endülüs, İber Yarımadası'nda Müslüman Arapların etkisi altındaki bölgeye 711 ve 1492 yılları arasında verilen addir. Bu dönemde, bu bölge dünyanın bilimsel lideri ve 400-500 yıldır dünyanın en aydınlık uygarlığıydı. Bu çalışmanın amacı, 10. ve 13. yüzyıllar arasındaki Endülüs şehirlerini ve başlıca ekonomik özelliklerini incelemektir. Bu amaçla, o dönem Arap Coğrafyacılar tarafından yazılmış 14 adet seyahat ve coğrafya kitabı incelenmiştir. Böylece İslam hâkimiyetindeki İber Yarımadası'nın şehirleri ve bu şehirlerdeki ekonomik faaliyetlerinin genel özellikleri Arap coğrafyacılarının anlatımıyla günümüze kazandırılmak istenmiştir. Çalışmanın sonucunda Endülüs şehirlerinin oldukça önemli birer tarım, ticaret ve ticaret şehirleri olduğu, şehirlerin ticari ilişkilerinin deniz aşırı ülkelere kadar uzandığı ortaya çıkmıştır.

Anahtar Kelimeler: Coğrafya, tarihi coğrafya, Endülüs, Arap coğrafyacılar

Abstract

The Islamic world, which had initiated its scientific rise in around the 8th century, actually had reached its peak in the 12th century. It is a well-known fact that the scientific studies in the beginning of this period were as the evaluation of the cultural heritage of the Greek and the Indian civilizations. Andalusia is the name given to the area which was under the impact of Muslim Arabs in the Iberian Peninsula between 711 and 1492. During this period, this region was the scientific leader of the world and it was the brightest civilization of the world for 400-500 years. The aim of this study is to investigate the specifications of Andalusia cities between 10th and 13th centuries. For this purpose, 14 the handwritten travel and geography books which were written by Arab Geographers of that period studied in order to reveal the Historic Geography of Andalusia. As a result of the study, it is clearly understood that the Andalusian cities are very important agricultural, commercial and commercial cities and It has become clear that commercial relations of cities extend to overseas countries.

Keywords: Geography, historical geography, Andalousia, Arab geographers

¹ SED-2015-4716 numaralı bu çalışma Çukurova Üniversitesi Bilimsel Araştırma Fonu tarafından desteklenmiştir.

² Yrd. Doç. Dr., Çukurova Üniversitesi, Sosyal Bilimler ve Türkçe Eğitimi Bölümü., abalci@cu.edu.tr

GİRİŞ

Günümüz coğrafyacılarının arasındaki genel kanı olarak tarihi coğrafya; geçmişin coğrafyası veya zaman içindeki değişimin coğrafyasıdır. Geçmişle ilgili coğrafya araştırmaları gerek ekonomik, gerek kültürel ve gerekse bölgesel olsun hepsi tarihi coğrafyanın araştırma konusuna girer. Tarihi coğrafya; coğrafyaların şekillenmesinde geçmişin etkisini kendisine konu edinen, geçmiş ile bugünü ve geleceği birleştiren beşeri coğrafyanın bir alt dalıdır (Baker; 2007).

Tarihî coğrafya geçmiş dönemlerinde yeryüzünde herhangi bir bölgenin coğrafi özelliklerinin araştırılması ve tasvirini konu edinir (Gümüşçü, 2006). Fakat bununla beraber arkeolojik materyal ve yer isimleri yanında tarihî coğrafyacının kullandığı verilerin en önemli kısmı geçmişe ait yazılı kayıtlardır. Tarihi coğrafya çalışmalarında geçmişe ait coğrafi özellikleri ortaya koymada ilk akla gelen arşivlerdir. Fakat bununla beraber tarihî coğrafya araştırmalarında incelenen döneme ait seyahatnameler de oldukça önemlidir. Bunlar, çoğunlukla yabancı bir ülkeyi tasvir ettiklerinden, seyyahlara ilginç gelen kayıtlarla doludurlar (Eskikurt, 2005). Seyahatnameler, gidilen yer hakkında bilgi verme özelliğine sahiptir. Gezilen görülen yerler hakkında yazar okuyucuya bilgi verir. Seyyah, gidip gördüğü bu yerlerin coğrafi, tarihi ve sosyal değerlerinden etkilenip anlatma isteği içinde bu özellikleri kaleme alır (Maden, 2008).

Çalışma alanını oluşturan Endülüs, günümüzde İspanya ve Portekiz'in yer aldığı İber Yarımadası'nda bulunmaktadır. İlk dönem İslam fetihlerinin tabii bir uzantısı olarak 711 yılında Müslümanların eline geçen İber Yarımadası, coğrafi sınırları zamanla daralmakla beraber sekiz asır boyunca İslam ülkesi olarak kalmıştır. 750 ile 1031 yılları arasında İber Yarımadası'nın yüzde 80'i Endülüslülerin elinde bulunmaktaydı. 1492 yılında Granada'daki son İslam devletinin yıkılmasına kadar bu topraklarda hüküm sürmüşlerdir (Makki, 1994; Kennedy, 2014). VIII. Yüzyılda buralara gelen Arap orduları birkaç yer dışında kısa zamanda İspanya'yı ele geçirip burada Endülüs adı verilen bir kültür geliştirdiler. XI. yüzyıldan itibaren hâkimiyeti alanının gittikçe küçülmesine bağlı olarak Endülüs isminin başlangıçtaki geniş kapsamlı anlamı daralmaya başlamış ve sonunda Endülüs adı sadece küçük Benî Ahmer (Nasrî) Emirliği'nin idaresindeki topraklarla sınırlı kalmıştır (Özdemir, 1997).

756 yılına kadar Şam Emevi Halifeliği'ne bağlı olarak yönetilen Endülüs daha sonra kendi emir, halife ve sultanları tarafından yönetilmiş; Akdeniz ve Atlantik arasındaki konumuyla İber Yarımadası'nın kültürel ve ekonomik merkezi olmuştur. Gerek coğrafi konumu gerekse kültürel yakınlığından dolayı Avrupa, Afrika ve Asya ile doğrudan ilişkilidir (Beksaç, 1995). Geçmişin zenginliğini gününün şıklığıyla harmanlamış zarif bir şehir olan Sevilla; Arap medeniyetinin zirveye ulaştığı Cordoba ve 1492'ye kadar sanatçıların, tüccarların ve bilim insanlarının merkezi olmuş Granada ilk akla gelen şehirlerdir. Endülüs Devleti ile birlikte bilimsel başarılar ve beraber yaşama kültürüyle görkemli bir medeniyet kurmuştur (Menocal, 2006). İspanya topraklarında bir zamanlar üç tektanrıci din mensupları, Müslümanların önderliğinde bir arada barış ve refah içerisinde yaşamışlardır (Gerber, 1992).

IX ile XIII. yüzyıllar Endülüs için her bakımdan oldukça önemli bir dönemdir. Endülüs Emevilerinin yükseliş ve dağılım dönemlerini de kapsayan bu dönem Endülüs şehirleri için de geçerlidir. Bu çalışmada X- XIII. yüzyıllar arası arasında Endülüs'e gelen Arap seyyahların izlenimleri doğrultusunda Endülüs şehirlerinin sosyal ve ekonomik yapısının nasıl olduğu, bu şehirlerde ne gibi değişimlerin olduğunu incelenmeye ve bu şekilde Dünya medeniyetinde önemli bir yeri olan Endülüs'ün bu dönemde seyyahlar tarafından nasıl değerlendirildiği tespit edilmeye çalışılmıştır.

AMAÇ VE YÖNTEM

Bu çalışma 711 – 1492 yılları arasında İber Yarımadası'nda hüküm süren ve genel olarak Endülüs Emevileri olarak adlandırılan Müslümanların hâkimiyetinde kalan bölgede öne çıkan şehirlerin o döneme dair coğrafi özelliklerini açıklamayı amaçlanmıştır. Bu çalışmada X- XII. yüzyıllar arası arasında Endülüs'e gelen Arap seyyahların izlenimleri doğrultusunda Endülüs şehirlerinin sosyal ve ekonomik yapısının nasıl olduğu, bu şehirlerde ne gibi değişimlerin olduğu incelenmiştir. Böylece İslam hâkimiyetindeki İber Yarımadası'nın şehirleri ve bu şehirlerdeki ekonomik faaliyetlerin ana genel özellikleri Arap seyyahların anlatımıyla günümüze kazandırılmak istenmiştir. Çalışmada araştırılan şehirler aşağıdaki haritada gösterilmiştir.

Çalışmanın kapsamının belirlenmesinde seyyahların şehir hakkında vermiş olduğu bilgiler esas alınmış ve bu hususlar üzerinde durulmuştur. Çalışmada seyahatnamelerin yanında konu ile ilgili araştırma eserlerden de faydalanılmış ve konuların bütünlüğü sağlanmaya çalışılmıştır. Bu amacı gerçekleştirmek için 14 adet Arapça yazılmış seyahatname veya coğrafya kitaptan faydalanılmıştır. İncelenen seyahatname ve coğrafya kitaplarında çok sayıda Endülüs şehriyle ilgili bilgiler yer alsa da toplam 14 adet şehirle ilgili ayrıntılı bilgiye yer verilmiştir. Bu şehirler; Cordoba, Toledo, Valensiya, Zaragoza, Granada, Malaga, Sevilla, Tortosa, Murcia, Talavera de la Reina, Jaen, Maria, Carmona ve Tarragona'dır.

Araştırmada yer alan şehirlerin isimlerinde ilk kullanımda günümüzdeki şekli ve Arapça isimleri bir arada kullanılmış, fakat araştırılan dönemle çelişki yaratmaması düşüncesinden dolayı da şehirle ilgili bilgiler verilirken sadece Arapça kullanımı tercih edilmiştir.

Şekil 1: Endülüs şehirleri

BULGULAR

Cordoba (Kurtuba)

İspanya'nın güneyinde ve Andalucia Özerk Bölgesi'nde yer alan Cordoba, günümüzde bir milyonu geçen nüfusuyla önemli bir şehirdir. Geçmişin çok kültürlü yaşamının mimari izleri günümüzde de varlığını devam ettirmektedir. Özellikle Endülüslere ait izler bu bölgede daha fazla yoğunlaşmaktadır. İspanya'da Endülüs Emevi Devleti zamanında yapılan en muhteşem yapı olan Kurtuba Cami buraya ayrı bir önem kazandırmaktadır. I Abdurrahman tarafından Endülüs'ün başkenti ilan edilmiş ve üç yüzyıl Endülüs'ün başkenti olmuştur. Kurtuba'da 900'lü yıllarda farklı etnik kökene ve kültüre sahip en az 100.000 kişi yaşamaktaydı (Gerber, 1992). Bu şehirde bulunan 70 adet kütüphanede 400.000 civarında el yazması eser mevcuttu (a.g.e). 10. yüzyılda 300 camisi, muhteşem sarayları, hamamları ve çok gelişmiş şehir planlamacılığıyla Avrupa'nın en modern, aynı zamanda da en kalabalık şehri unvanlarını almıştı. Yetiştirdiği Müslüman ve Yahudi âlimlerle bilim ve kültür dünyasına inanılmaz katkılarda bulunmuştur.

İncelenen eserlerin hemen hemen tamamında Kurtuba "Endülüs'ün en muazzam şehri" olarak tanıtılmaktadır. İncelenen coğrafya eserlerinde (İbn-i Havkal, 1873; Makdisi, 1902; El Bekri 1954; Yakut el Hamavi, 1977 ve İbn-ül Verdi 2008) Kurtuba ile ilgili olarak doğrudan bu ifadeyi kullanmışlardır. Makdisi (1902) Kurtuba'nın güzelliğini ve önemini ise "Kurtuba, Endülüs'ün Mısır'ı gibidir. Hatta Bağdat'tan dahi daha etkileyicidir." cümleleriyle anlatmaktadır. Kurtuba'nın azametini bütün seyyahlar içinde İstihari (1870) tek bir cümleyle "Endülüs şehirlerinin hiç biri yücelik ve büyüklük açısından Kurtuba'ya yaklaşamazlar bile" şeklinde ifade etmiştir. Kurtuba şehrinin önemi ve güzelliğini en iddialı şekilde anlatan ise İbni Havkal (1873) olmuştur. İbn-i Havkal (1873) da Kurtuba'nın; Endülüs'ün en muazzam şehri olduğunu belirttiikten sonra; "Bu şehrin bir benzerine ne Kuzey Afrika'da, ne Arabistan Yarımadası'nda, ne Mısır, ne de Şam diyarında rastlanabilir. Hamamları, konaklama yerleri çoktur ve bir kişi bu şehre geldiğinde kendini Bağdat'ta hissedecek kadar Bağdat'a benzemektedir." Cümleleriyle bu şehrin eşsiz güzelliğini anlatmaktadır. İstihari'nin (1870) ifadesine göre Kurtuba şehrinin binalarının tamamına yakını taşlardan inşa edilmiştir. Makdisi (1902) ise evlerin hepsinin çatısının kiremitle kaplı olduğunu belirtmiştir.

İspanya'da Müslüman Endülüs Emevi Devleti İspanya'ya geçip, buraları fethettikten sonra Kurtuba (Cordoba) şehrini kendilerine başkent yapıp çeşitli imar faaliyetlerine başlamışlardır. Kurtuba şehrinde günümüzde dahi ihtişamından hiç bir şey kaybetmeden duran ve Kurtuba'nın en önemli mimari yapısı Kurtuba Camii'dir. Emevilerin hâkimiyetlerini kaybetmelerinden sonra İspanyollar tarafından kiliseye çevrilmiştir. 1236'da Hristiyanların eline geçmesinden sonra kiliseye çevrilen cami üç asır daha aynen muhafaza edilerek kullanılmış, XVI. yüzyılda orta bölümüne Rönesans

üslûbunda bir katedral eklenmiştir. Kurtuba Camii'nin günümüzdeki ismi "La Mezquita"dır ki, bu kelime "Mescid" isminden gelmektedir.

Halen tüm ihtişamıyla ayakta duran camii, o dönem şehre gelen coğrafyacılar tarafından oldukça ayrıntılı bir şekilde ele alınmıştır. Bu eserle ilgili olarak verilen bilgiler birbirinin ya aktarımı veya benzeri şekilde kaleme alınmıştır. El Bekri (1954), İdrisi (2002); İbn'ül Verdi (2008) ve Himyeri (1975) Kurtuba Camii'nin boyutları hakkında oldukça geniş bilgi vermişlerdir. İbn'ül Verdi'nin (2008) eserinde Kurtuba Camii'ni "*Şehirde bulunan caminin benzeri yeryüzünde başka bir yerde inşa edilmemiştir. Camide 313 adet avize bulunmaktadır. En büyüğünde 1000 tane kandil vardır. Caminin süslemelerini ve nakışlarının güzelliğini kimse kelimelerle ifade edemez*" cümleleriyle tanımlamıştır.

Pek çok Endülüs şehrinde olduğu gibi Kurtuba şehrini de çepeçevre saran taş surlar vardır. Üç yüzyıl boyunca Endülüs Emevilerinin başkenti olması Kurtuba şehrinin bilim, ticaret ve kültür merkezi olmasını da sağlamıştır. Kurtuba'ya gelen Himyeri (1975) bu özelliğini ve insanlarını övgü dolu şu cümlelerle ifade etmiştir;

"Endülüs'ün başkenti, Emevi İslam Halifesi'nin diyarıdır. Yaptıkları burada belirgindir. Kurtubalılar, çok faziletli, âlim ve önde gelen insanlardır. Buradaki âlimler, âlimlerin âlimi; tüccarlar ise kolaylaştırıcı ve durumları oldukça iyidir."

Himyeri'den (1975) anlaşıldığına göre Kurtuba şehri oldukça zengin ve bereketlidir ve şehirde dokumacılık önemli bir yer tutmaktadır. Şehirde özellikle keten ve ipek kumaşlar üretilip, kıyafet düzenlemeleri yapılmaktadır.

Toledo (Tuleytula)

1085 yılında erken dönemde Müslümanların elinden çıkmıştır. Bu yüzden Müslüman Araplara ait izler günümüze kadar ulaşamamıştır. Toledo da, diğer Endülüs şehirleri gibi; farklı kültür ve dinlerin bir arada yaşabildiği, hoş görünümün en üst düzeylere ulaştığı ender şehirlerden birisidir. Burası zamanında Müslüman, Hristiyan ve Yahudi dinlerinin bulunduğu çok dinli ve Arap, İspanyol ve Yahudilerin beraber yaşadığı çok milletli bir şehirdir. Milliyet, din, dil, kültür ve ırk ayırımı yoktur. Bunun kaçınılmaz sonucu olarak da huzur, sükûn, refah ve güven vardır. Her toplum şehri kendi dini, sanatı, kültürü ve yaşam tarzı ile zenginleştirmiştir.

İdrisi (2002), İbn el Verdi (2008), Taberi (tarihsiz), Kazvini (1848), Makkari (1967) ve Yakubi (1890); Müslümanlar Toledo'yu fethettiklerinde Hz. Süleyman'a ait olduğu söylenen bir yemek masası bulunduğu bahsetmektedir. Himyeri (1975) ise bulunan bu masanın o dönemde Roma'da olduğundan bahsetmektedir. Taberi (tarihsiz) bu masayı ve bulunuşunu "*Endülüs'e gelen ve Tuleytule'yi fetheden Târik bin Ziyâd bu şehirde altınlarla süslü bir sofrayla karşılaşmıştır. Bu sofranın Davud oğlu Süleyman'a ait olduğu söylenmektedir. Bu masayı da Musa bin Nusayr'a yollamıştır*" cümleleriyle aktarmıştır. Yakut el Hamavi (1977) de Tuleytule'de Eshab-ı Kehf'ten Dakyanus'un şehri olduğunu ve hatta burada Eshab-ı Kehf'e ait çürümemiş cesetlerin bulunduğunu bildirmektedir.

Tuleytule, günümüzde olduğu gibi o zaman da yolların kavşağında ve Endülüs'ün tam merkezindedir. Yolların kesişme noktasında olduğu için de oldukça kalabalıktır. Tuleytule'nin dikkat çekici özelliği günümüze kadar ulaşabilmiş olan tek kemerli, oldukça sağlam ve güzel köprüsüdür. Bekri (1954) ve Yakut el Hamavi'nin (1977) eserlerinde Tuleytule Köprüsünü benzer cümlelerle anlatılmaktadır. Kazvini (1848) ise köprü'nün sağlamlığını şu şekilde anlatmaktadır; "*kullanılan her bir kaya büyük bir ev büyüklüğündedir. Bu köprü'nün gövdesini oluşturan bu taşlar demir kadar sert ve kuvvetlidir. Bu köprü'nün üzerinde siyah kurşunu eritip damlatmalarına rağmen ancak bir halka gibi yüzeyde kalmakta, taşlara hiç etki edememektedir."*

Nehirden su taşıyan su dolapları sayesinde şehrin etrafı verimli bahçeler ve tarım arazileriyle çevrilidir. Himyeri (1975) şehrin hemen kuzeyinde bulunan Şarat Dağı'nın çok sayıda koyun ve inek sürülerinin yayılma alanı olduğunu belirtmektedir. Bu sayede Tuleytule o dönemde oldukça kaliteli tereyağı üretim merkezi haline gelmiştir. Tuleytule yakınlarında da demir ve bakır madeni bulunmaktadır.

Arap seyyahların ısrarla bildirdiği Tuleytule'nin bir diğer önemli özelliği, tarım ürünlerinin uzun süre bozulmadan kalabilmesi ve safranının kalitesidir. Şehrin bu özelliğini Makkari (1967), Kazvini (1848) ve Hamavi (1977) anlatmaktadırlar. Bu durum Yakut el Hamavi'nin (1977) kitabında "*Bu şehrin en önemli özelliği ise depolardır. Buranın mahzenlerinde depolanan tahılın yetmiş sene bozulmadan kaldığı söylenmektedir. Burada yetiştirilen safran ise oldukça kalitelidir*" ifadesi ile yer bulmuştur.

Valensiya (Balensiya)

1094'te Müslümanların elinden çıkan bu şehirle ilgili Arap seyyahlar çok ayrıntılı bilgi vermemişlerdir. Seyyahlardan öğrendiğimize göre Balensiya, denizden üç mil kadar uzaktadır ve denizle bağlantısı nehir aracılığıyla sağlanmaktadır. Endülüs döneminde de safran üretiminde önde olduğu gibi günümüzde de önemlidir ve bu sayede

Safran üretiminde İspanya dünyanın en önde gelen ülkelerinden biridir (Negbi, 1999) ve bu özelliği ise Endülüs dönemine kadar gitmektedir. Safran üretiminin önemini Yakut el Hamavi (1977) “*Burası kiraz ve vişne ağaçları ile bilinir. Yakın çevresinde çok miktarda safran yetiştirilmektedir*” diyerek açıklamaktadır. Hamavi’ye (1977) göre burada yaşayan nüfus da Kuzey Afrikalı değil, burada doğmuş veya sonradan Araplaşmış bir halktır. Bu yüzden de bu nüfusu “*Endülüs Arabı*” olarak tanımlamaktadır. İdrisi (2002) ve Hımyeri (1975), Balenşiya Şehri’nin etrafı taş ve kerpiçten inşa edilmiş surlarla çevrili olduğunu; kalelerinin, çarşıların ve ticarethanelerinin çok sayıda olduğunu ifade etmektedir. Denizden üç mil uzakta olmasına rağmen içinden geçen nehir sayesinde gemiler şehre kadar girebilmekte ve nehrin suları ile bağlar, bahçeler sulanmakta; evlerin su ihtiyacı karşılanmaktadır.

Makkari’nin (1967) anlatımına göre Balenşiya’da Endülüs’ün diğer şehirlerinden ayıran en önemli özellik üretilen kâğıttır. Burada üretilen kâğıt gibi güzeli başka yerde üretilmemektedir.

Zaragoza (Sarakusta)

İspanya’da ekonomisi sanayiye dayalı şehri olan Zaragoza 714 yılından 1118 yılına kadar Endülüs hâkimiyetinde kalmıştır ve o dönemde buraya Sarkusta denilmektedir. Sarakusta; geniş caddeleri, bağları- bahçeleri, güzel konak ve evleri ile her türlü meyvenin yetiştirildiği bir Endülüs şehridir. Günümüzde halen ihtişamından bir şey kaybetmeden varlığı devam ettiren İbra (Elbo) Nehri üzerindeki köprüyü o dönem buraya gelen seyyahlar ayrıntılı bir şekilde tanımlamıştır. Özellikle samur kürk üretiminde ileri olduğunu bildirmişlerdir. Arap seyyahların eserlerinde Sarakusta beyaz şehir olarak anılmaktadır. Hımyeri’den (1975) anlaşıldığına göre beyaz şehir denmesinin sebebi de şehrin etrafını saran surların beyaz mermerlerle inşa edilmiş olmasıdır. Sarakusta ekonomisinde tuz üretiminin önemli bir yeri vardır. Burada çıkarılan tuz kalite bakımında çok yüksektir. Sarakusta’nın bu özelliği Yakut el Hamevi’nin (1977) eserinde şu şekilde yer almaktadır.

“Endülüs’ün diğer bölgelerinde yetişen tüm meyvelerinden daha lezzetli meyvelerin yetiştiği bir şehridir. Kalelerin bulunduğu dağlardan kaynağını alan büyük bir nehrin kenarında imar edilmiştir. Bu şehir özellikle samur (kunduz) yününden dokumacılığı ile öne çıkmaktadır. Burası Sarkustiya adı ile bilinen ince kıyafetler ile meşhurdur. Samur adı verilen bu hayvana Cindbadistar da denmektedir. Denizde yaşayan bu hayvan arada bir karaya çıkmaktadır. Sarakusta’daki tuz madeni dikkat çekicidir. Bu tuz şeffaf beyaz renkli, pürüzsüzdür. Endülüs’ün başka yerinde benzeri bulunmamaktadır.”

Granada (Gırnata)

Endülüslerin izlerini en fazla taşıyan Granada, Ben-i Ahmer Devleti’nin İspanya’daki son Müslüman devletidir. Şehir Endülüsler zamanında iki tepeye kurulmuştur. Endülüs’teki İslam hâkimiyeti boyunca Endülüs’ün ve Avrupa’nın en önemli bilim merkezlerinden biri olmuştur. İbn-i Batuta (1987) “Endülüs Şehirlerinin Geline” olarak tanımladığı Gırnata’nın başka yerde benzeri olmayan bağ, bahçe, bostanlar ve köşklele dolu olduğunu anlatmaktadır

Granada, İspanya’nın özerk Endülüs Bölgesi’nde ve ülkenin en yüksek dağları olan Sierra Nevada Dağlarının eteğinde kurulmuştur. Gırnata’nın nehirleri [el-Vâd’i’l-Kebîr (Guadalquivir); Haddera (El Darro) Nehri] şehre gelen Arap seyyahlar tarafından ayrıntılı olarak tanımlanmıştır. Çünkü bu nehirlerin suları kanallar yoluyla sadece saraya değil şehrin tüm sokaklarına, evlerine, hamamlarına, bağ ve bahçelerine dağıtılmaktadır. Hadarra Nehri’nin yatağından altın çıkarıldığı belirtilmektedir. Makkari (1967) de, Gırnata yakınlarında çok önemli ve zengin gümüş madeninin bulunduğunu belirtmektedir.

Yakut el Hamevi’ye (1977) göre Gırnata şehri İber Yarımadası’nın en eski şehridir ve Gırnata kelimesi Endülüs’ün yerli halkın dilinde “nar” anlamına gelmektedir. Yakub El Hamavi (1977) Gırnata ile ilgili olarak şu açıklamaları yapmaktadır; “*Büyüklüğü, güzelliği ve kalesi ve asıl adı Kalzem olan fakat günümüzdeki ismi Hadarra olan Nehri ile bilinir. Bu nehirden altın elde edilmektedir. Ayrıca bu nehir üzerinde çok sayıda değirmen bulunmaktadır. Bu nehrin suyu hamamlara ve arklara verilmektedir.*”

Zeytin tarımının günümüzde de oldukça önemli olduğu Granada’da Arap coğrafyacılar gizemli bir zeytin ağacından bahsetmektedirler. Gırnata’ya gelen Arap seyyahlardan Kazvini’ye (1848) göre burada bir kilisenin bahçesinde bulunan mucizevi bir zeytin ağacının şifalı olduğuna inanılmaktadır. Kazvini (1848) bu olayı Ebu Hamed el Endelüsi’den şu şekilde aktarmaktadır;

“Endülüs’te, Gırnata yakınlarındaki kilisede bir su kaynağı ve bir zeytin ağacı vardır. Bu zeytin ağacının bulunduğu yerde yılın belli bir gününde ilginç bir olay yaşanmaktadır. İnsanların da bildiği bu günde eğer güneş su kaynağına vurursa o su yerden çıkmakta, yükselmekte ve zeytin ağacı ağacında önce çiçekler ortaya çıkmaktadır. Ardından taneler aynı gün içerisinde büyümekte ve siyahlaşmaktadır. Oradakiler de bu zeytinlerden ve kaynak suyundan şifa amacıyla alabildiği kadar almaktadır. Muhammed bin Abdurrahim el Gırnati bu suyun ve ağacın Gırnata’da; Said bin Abdürrahman el Endelüsi ise Sakura’da; El Azari ise Luraka’da olduğunu söyledi. Her neresi demiş olsalar da bu olay Endülüs’te yaşanmaktadır. Çünkü her biri kendi memleketinde olduğunu söylemiştir.”

Makkari (1967) Gırnata'yı çeşitli övgü dolu sözcüklerle Endülüs'ün Şam'ı olarak tanımlarken; El Umeri (2010) Gırnata'yı Şam Şehri'ne benzetmekle beraber sularının bolluğundan dolayı Şam'dan bile daha üstün tutmaktadır. Gırnata'nın etrafı karların yaz kış eksik olmadığı Cebelü's-Selc Dağları (Sierra Nevada) ile çevrili ve bu dağların bitki örtüsü bakımından oldukça zengin olduğunu ifade etmektedir;

“Şannil Nehri, şehrin güneyinde bulunan Şalir Dağı'ndan çıkmaktadır. Oldukça soğuk olan bu dağın tepesinde karlar yaz kış eksik olmaz.. Gırnata da bu dağ yüzünden çok soğuk olmaktadır. Bu dağda pek çok su kaynağı bulunmaktadır. Özellikle de gerek görüntüsü gerekse lezzeti bakımından benzeri olmayan elma, baldan daha tatlı Baalbek Karaasyası (bir tür erik), ceviz, kestane, incir, üzüm, erik ve palamut gibi renkleri ve türleri farklı ağaçlar yetişmektedir. Bir de ne Hindistan'da ne de başka diyarlarda dahi bulunmayan tedavide kullanılan pek çok şifalı ot ve bitki bulunmaktadır.”

El Umeri'den (2010) anlaşıldığına göre Gırnata'da bulunan Haddara Nehri üzerinde çok sayıda su değirmeni ve beş adet köprü bulunmaktadır. El Umeri'nin (2010) anlattıklarına göre Gırnata'da içme ve sulama amaçlı sular şehir dört bir köşesine hiçbir evi veya yapıyı atlamadan dağıtılmaktadır. O dönemde Gırnata'da sular hem El Hamra Sarayı'na hem de şehirdeki evlere yerin altından dağıtılmaktadır.

İspanya'da turistik açıdan oldukça en fazla ziyaretçi çeken yerlerin başında dünyaca ünlü El Hamra Sarayı gelmektedir. Bu saray Endülüslerin İspanya'daki sağlam kalabilmiş en önemli eserlerinden biridir. Sarayın o dönemlerdeki durumunu El Umeri (2010) övgü dolu şu cümlelerle anlatmaktadır;

“Buradaki sultanın sarayı El Hamra olarak bilinmektedir. Bu saray, oldukça güzel, geniş ve pek çok köşkten bölümden meydana gelmiştir. Burada sular şehirde olduğu gibi zeminin altından akarak ne bir ev ne de bir camiyi atlamadan bütün saraya dağıtılmaktadır. El Hamra Camii'nde bulunan avizeler gümüştür. Mihrabın duvarı ise yakut taşlarla kaplanmıştır. Caminin yer alan hat yazıları ise altın ve gümüş; minberi de fildişi ve abanoz ağacından yapılmıştır.”

Malaga (Malaka)

İber Yarımadası'nın doğusunda, Akdeniz kıyısında yer alan şehirdir. Arap seyyahlara göre Malaka öncelikle inciriyle ve narıyla meşhurdur. Buradaki incirin çokluğu ve lezzetini İdrisi, El Umeri, İbn-i Batuta, İbn'ül Verdi ayrıntılı olarak ele almışlardır. Malaga, ayrıca çanak çömlek işleme ve süslemede ileridir. Malaka şehrinin merkezinde avlusunda narenciye ağaçlarının yer aldığı dikkat çekici Ulu Cami bulunmaktadır.

Malaga'daki, incir üretimi İspanya'da halen önemini korumaktadır ve bu özelliğini geçmişten getirmektedir. Burada üretilen incirler ise Avrupa pazarlarında yerini almaktadır. İncir tarımı ve ticareti geçmişte olduğu gibi günümüzde de Malaga şehri için önemlidir. İdrisi (2002) ve Makkari (1967) burada yetiştirilen incirlerin dünyaca meşhur olduklarını belirtirken şu ifadeleri kullanmaktadır; *“Şehrin dört bir tarafı incir ağaçları ile çevrilidir. Burada üretilen incirler Mısır, Şam ve Irak'a ve hatta Hindistan'a kadar gönderilmektedir. Buradaki incir dünyanın el leziz, en tatlı inciridir.”* Malaka'da incir ağaçları o kadar çoktur ki, İbn'ül Verdi bunu *“yeryüzünde incir ağaçlarından meydana gelmiş muazzam lezzette bir surla çevrili şehir”* şeklinde anlatmaktadır. Malaga aynı zamanda Endülüs'ün demir işleme merkezidir. El Umeri (2010) bu demir işleme özelliğini şu şekilde ifade etmektedir; *“Bu şehir özellikle başka yerde rastlanmayan güzellikte işlemeli makas ve bıçak gibi demir işleri ile deri kılıf ve kuşak üretim yeridir.”*

Malaka liman şehri olması sebebiyle ürettiği çeşitli ürünleri başka ülkelere ihraç etmektedir. İbn'ül Verdi (2008) bu incirlerin Hindistan'a hatta Çin'e kadar gönderildiğini ifade etmektedir. İbn-i Batuta (1987), Malaka'nın ticaret ve üretimini şu şekilde anlatmaktadır; *“Malaka'da çok ilgi çekici süslemeli çanak çömlek imal edilmekte ve en uzak diyarlara dahi gönderilmektedir... İri taneli yakuti narının ise dünyada başka bir yerde eşi benzeri yoktur. İncir ve bademi ise hem batı hem de doğu diyarlarına gönderilmektedir.”*

Sevilla (İşbiliye)

Bir dönem Endülüs'ün başkentlerinden biri ve en önemli ticaret merkezidir ve Hımyeri'nin (1975) aktardığına göre Jül Sezar'ın araziye beğenmesi sonucunda kurulmasını istediği bir şehirdir. Hımyeri'ye (1975) göre Sevilla kelimesi Latince “geniş ve yüksek yer” anlamına gelmektedir ve bu isim Jül Sezar tarafından verilmiştir. Kalesi ve şehir surları öne çıkmaktadır. Şehrin surlarını Abdürrahman bin el Hekim yaptırmıştır. Eserlerden anlaşıldığına göre zeytinyağı ticareti günümüzde olduğu gibi 1000 yıl önce de en önemli ekonomik faaliyettir. Günümüzde de Dünya zeytinyağı üretiminde İspanya en fazla zeytin üreten ülkelerin başında gelmektedir (GTB, 2016). İdrisi (2002), Yakut el Hamevi (1977) ve Hımyeri (1975), Makkari (1967) zeytin ağaçlarıyla kaplı olan Şeref Dağı'ndan bahsetmektedir. Ayrıca Hımyeri'ye (1975) göre burada aspir (yalancısafra veya aspur) tarımı yoğun bir şekilde gerçekleştirilmekte ve çok uzak ülkelere dahi gönderilmektedir. Bunun dışında pamuk, şeker kamışı üretimi yaygındır. Şeker kamışı özellikle şehrin güneyinde ekilmektedir.

İşbiliye'de bulunan Şeref Dağı'nda zeytin ağaçları çok geniş alanlar kaplamaktadır, İdrisi (2002) bunu *“Burada bulunan zeytinyağı İşbiliye'ye Şeref'ten getirilmektedir. Bu bölge yaklaşık kırk mil kadardır. Bu kırk millik alan yürüyerek gezilmek istense*

zeytin ve incir ağaçlarının gölgesinden güneş ışığı insanın üzerine gelemes" diyerek anlatmaktadır. Zeytin ağaçları çok yoğun bir yer kapladığı için de günümüzde olduğu gibi o dönemde de zeytinyağı ticareti en önemli ekonomik faaliyet olarak karşımıza çıkmaktadır. İdrisi (2002) bu özelliğini "Binaları, dayanıklı surları, çarşısı ve ticaretin olduğu oldukça büyük bir şehirdir. İşbiliye halkının hali vakti yerindedir ve özellikle zeytinyağı ticareti oldukça önemli bir yer tutmaktadır. Buranın zeytinyağları gerek batının ve gerekse doğunun en uzak yerlerine dahi gönderilmektedir" cümleleriyle anlatmaktadır.

Tortosa (Tartuşa):

Günümüzde Tarragona İli'ne bağlı 35 bin nüfuslu küçük bir şehir durumunda olan Tartuşa sarp kalesi ile bilinmektedir. Hımyeri (1975), şehrin etrafının çok güçlü surlarla çevrili olduğunu ve dört demir kapısı bulunduğunu ayrıntılı bir şekilde anlatmaktadır. Surlarla çevrili bu şehrin içerisinde mermerden inşa edilmiş geniş avlulu bir cami ve dört adet hamam da bulunmaktadır.

İdrisi'nin (2002) bildirdiğine göre Tartuşa'nın etrafında bulunan dağlar özellikle fıstık çamlarıyla kaplıdır ve bu ağaçlar dayanıklı gemiler yapımında kullanılmaktadır. Bu ağaçları ve elde edilen keresteyi El Hımyeri (1975) "Dağlarında da sağlamlık ve uzunluk bakımından başka bir yerde bulunmayan fıstık çamı (veya ladin) ağacı yetişmektedir. Bu ağaçtan elde edilen ahşap canlı kırmızı renklidir ve çürümeye karşı oldukça dayanıklı, uzun ömürlüdür. Dağlardan getirilen kerestelerle oldukça büyük gemiler inşa edilmektedir." şeklinde ifade etmiştir. Ayrıca Tartuşa'daki ekonomik açıdan önemli bir üretim alanı olan bu dağın özelliğini Kazvini (1848); "Tartuşa'daki dağ hayır ve bereket dolu pek yücedir ve bu dağda her türlü meyve yetişmektedir. Dağın yüksek kısmında sular boldur ve çayırdır. Bu dağlarda tik ağacına benzer bir ağaç yetişmektedir. Bu ağaçtan elde edilen keresteler araç gereç yapımında kullanılmaktadır. Ayrıca dağda cam yapımında oldukça önemli olan rastık madeni bulunmaktadır" cümleleriyle anlatmaktadır.

Diğer coğrafyacılarından farklı olarak Kazvini (1848) bu şehirde bulunan ilginç bir ateşten bahsetmektedir. Kazvini'ye göre bu ateş "Tartuşa'nın yakınlarında Mağrava'da yerden çıkmaktadır ve kim bu ateşi ele geçirmek isterse bir saat içinde yanıp köz haline gelmektedir."

Murcia (Mürsiye)

İdrisi'nin anlatımına göre 1063 yılından 1243 yılında Kastilla askeri kuvvetleri tarafından ele geçirilinceye kadar Müslümanların elinde olan bu şehrin her yerinde ağaçlar, bahçeler, binalar vardır. İnsanların hasadını bitiremediği çoklukta bağları ve özellikle de çok fazla miktarda incir ağaçları bulunmaktadır. Bunun dışında bu şehrin ilginç bir özelliği vardır. Bu da İdrisi'nin (2002) kitabında şu cümlelerle anlatmaktadır; "Bu şehir Beyaz Nehir seviyesindedir ve bu nehrin hemen kıyısında yer almaktadır. Bu nehir üzerinde gemilerden (veya sallardan) köprü yapılmıştır. Bu sallanın üzerinde de Sarakusta'daki gibi su değirmenleri vardır. Fakat bunlar seyyar olup sallarla bir yerden başka bir yere gitmektedirler."

Hımyeri'ye (1848) göre Nil Nehri gibi çok büyük bir nehrin kıyısında, çarşıları, büyük bir camii ve hamamları olan bir şehirdir. Üzüm yetiştiriciliği en önemli tarımsal faaliyettir. Üzümün yanı sıra çok çeşitli meyvelerin yetiştirildiğini ve ucuz olduğunu ifade etmektedir. Hımyeri'den anlaşıldığına göre Mürsiye yakınlarında gümüş madeni de çıkarılmaktadır. Ama Hımyeri'ye (1848) göre Mürsiye şehrinin en önemli özelliği yüksek kalitede şık elbiseler üretilmesidir.

Talavera de la Reina (Talabira)

Tejo (Taca) Nehri kıyısında ve az sayıda Müslüman nüfusun bulunduğu Talabira şehri İber Yarımadası'nda Müslümanların elindeki en uzak şehirdir (El Bekri). İncelenen seyahatnamelerin hepsinde bu şehrin kurulduğu yerin çok sarp bir dağda yer aldığı şeklindedir. Hımyeri (1975); Talabira şehrinde çok sayıda dağdan sıcak su kaynağı bulunmaktadır ve ayrıca çıkan suların oluşturduğu akarsularda 20 adet su değirmeni olduğunu ifade edilmektedir. Çok yüksek bir kalesinin bulunduğu, alan itibarıyla çok geniş bir şehir olduğunu ve çarşısında çok çeşitli malların satıldığını da ifade etmektedir.

Jaen (Ceyyan)

Granada ile Madrid güzergâhında yer alan Jaen, ismi Arapça kervanların kavşağı anlamına gelen "cayyan" kelimesinden gelmektedir. Bir dağın yamacında yer alan Ceyyan şehri etrafı verimli zeytin bahçeleri ve bostanlarla çevrilidir. İspanya'da en fazla zeytin üretimi Jaen'de yapılmaktadır. Eserlerde Jaen çok güzeld, bolluk ve bereket şehri olarak yer almaktadır. Buraya gelen seyyahların bildirdiğine göre bu şehirde fiyatlar diğer şehirlere göre oldukça ucuzdur. Hımyeri (1975), sularının bolluğundan bahsettikten sonra beş tane önemli hamamın isimlerini saymıştır. Sularının bolluğu ile öne çıkan şehirde âlimler, çilehaneler ve camiler dikkat çekicidir.

Hımyeri'nin anlatımına göre şehirde (1975) Ceyyan'da et ve bal oldukça bol ve ucuzdur. Ceyyan'a bağlı üç bin köyün tamamında ipek böceği yetiştirilmektedir. Ceyyan şehrinin büyük çarşılarında satılan en önemli ürün ise adını tüm

Endülüs'e duyuran ipektir. Tarımsal ürünlerde arpa, buğday ve baklagiller başı çekmektedir. Tahılın çok yapılması beraberinde Bellun Nehri üzerinde çok sayıda değirmenin olmasını sağlamıştır.

María (Mariye)

Akdeniz'in kıyısında yer alan bir liman şehridir. Bu şehir seyyahların belirttiğine göre özellikle dokumacılık konusunda Endülüs'te ilk sırada yer almaktadır. Bunun dışında elbise süsleme, demircilik, bakır ve cam araç – gereç üretim merkezidir. Mariye savaş malzemelerinin imal edildiği bir merkezdir. Makkari (1967) de Mariye'de herkesi hayran bırakacak güzellikte ve sağlamlıkta bir kale bulunmaktadır. Mariya özellikle ipek kumaş üretimi ve süsleme öne çıkmaktadır, Makkari (1967) eşsiz güzellikteki ipek elbiselerin Endülüs dışına ihraç edildiğini belirtmiştir. Makkari'nin (1967) bildirdiğine göre Mariye'de 800 adet ipek dokuma mariatezgâhı ve 1000 adet de ipek elbise süsleme ve dikimevleri bulunmaktaydı. Önceleri Kurtuba ipek kumaşlardan elbise dikme ve süsleme konusunda meşhurken, o dönemlerde Mariye Kurtuba'yı geçmiştir. Hamavi'ye (1977) göre ise Endülüs'te ipek kumaş elbise dikme ve süsleme konusunda Mariye'nin üstüne şehir yoktur.

İbn'ül Verdi'ye (2008) göre ise burada çok sayıda hamam ve konaklama amaçlı hanlar bulunmaktaydı. Bu şehrin zenginliğini İbn'ül Verdi (2008) *"Burada kelimelerin anlatmada yetersiz kaldığı güzellikte ve çeşitte demir, bakır ve cam araç – gereç üretilirdi. Ayrıca eşsiz lezzette, renkte ve çeşitte meyve yetiştirilmekteydi ve çok ucuzdu. Bütün Endülüs'te bu kadar çok mala sahip halk ve tüccarın olduğu başka şehir yoktu"* şeklinde anlatmıştır.

Carmona (Karmûne)

Sevilla'nın doğusunda yer alan Karmune özellikle tahıl üretimi ile öne çıkmaktadır. Şehrin etrafı taş surlarla çevrilidir ve surların üzerinde de çeşitli isim ve özellikte burçları bulunmaktadır. Hımyeri'nin (1975) kitabında yer alan bilgiye göre Karmune kelimesi Latince'de "arkadaş" anlamına gelmektedir. Hımyeri (1975), Karmune'de özellikle mimari yapısının güzelliği ile dikkat çekici bir camiden bahsetmektedir. Bu caminin içerisindeki yedi adet beyaz sütun ise ayrı bir güzellik katmaktadır.

Tarragona (Tarakuna)

Akdeniz'in kıyısında bulunan Tarakuna şehrinin etrafı beyaz ve siyah mermerden inşa edilmiş oldukça güçlü surlarla çevrilidir. İdrisi'nin (2002) anlatımına göre Tarakuna şehri Yahudi nüfusun yoğun olarak yaşadığı bir şehir olması nedeniyle de Yahudi Şehri olarak adlandırmıştır. Çok eski bir tarihe sahip olarak tanımlanan Tarakuna şehrinin altında Kazvini'nin (1848) eserinde yer alan bilgiye göre o dönemde mahzenler bulunmaktadır. Bu özelliği Hımyeri (1975); *"Şebernalı İbn Zeydan isimli biri bir grupla beraber bu mahzenlere inmişler ve burada üç gün kalmışlardır. Tüm şehrin altını kaplayan bu mahzenlerde çeşitli binalar bulunmaktaymış. Bu binaların içinde, eski dönemlerden kalma çok sayıda binalar varmış. Bu binalar da rengi kararmış halde buğday ve arpa doluymuş."* şeklinde anlatmıştır.

SONUÇ

X. ve XIII. Yüzyılları kapsayan bu çalışma Endülüs hâkimiyetinde veya etkisinde olan İber Yarımadası'ndaki şehirlerin o dönem kaleme alınmış seyahatnameler veya coğrafya kitaplarındaki kayıtlar incelenerek değişik bir bakış açısı ile ışık tutmayı amaçlamıştır.

İber Yarımadası'nda yaklaşık sekiz yüz hüküm varlığını devam ettiren Endülüs medeniyeti oldukça parlak ve gelişmiş medeniyet olarak kendini göstermiştir. Arapların eline geçtikten sonra yapılan çalışmalarla yarımada üretim merkezi haline gelmiştir. Bu bağlamda Endülüs bilindiği gibi bilim ve kültür alanında olduğu kadar tarım ve ticaretle de gelişme kaydetmiştir. Siyasi otoritenin zayıflaması ve birliğin olmamasına bağlı olarak gittikçe zayıflayan Endülüs, İspanyolların hâkimiyetine geçtikten sonra eski ihtişamını kaybetmiştir.

Uygun iklim şartlarıyla beraber tarımsal faaliyetin geliştirilmesi için yapılan çalışmalara bağlı olarak Endülüs çok çeşitli tarım ürünlerinin üretildiği ve hatta deniz aşırı ülkelere ihraç edildiği bir merkez olmuştur. Bunda da hiç şüphe yoktur ki, konunun büyük etkisi olmuştur. Bir taraftan Arap – İslam kültür ve medeniyeti, diğer taraftan Avrupa kültür ve medeniyetinin keşiştiği yerde olmasının avantajlarını uzun süre kullanabilmiştir.

Birliğin azalmasına bağlı olarak parçalanmaların sonucunda zamanla zayıflayan Endülüs medeniyeti parlak dönemini geride bırakarak sönükleşmiştir. Resmîyette tarihten silinmiş olarak görünse de; etkileri, izleri ve eserleri varlığını hâlâ devam ettirmektedir. Bu etkilerin somut izlerini özellikle İspanya'nın güneyinde yer alan şehirlerde doğrudan görülebilmektedir. Hatta Endülüs ismi İspanya'nın güneyinde Andalusia (Özerk Bölgesi) olarak varlığını devam ettirmektedir. Bilimsel ve kültürel izleri ve etkileri ise günümüz gelişmiş dünyasında gerek o dönem yazılan bilimsel

eserlerle, gerekse fikirler bazında hayatını sürdürmektedir. Birbirinden farklı din, kültür ve medeniyetin bir arada uyum içerisinde nasıl yaşanabileceğini binyıl öncesinden günümüze anlatabilmektedir.

Kaynakça

- Al-Andalus, (2003). 12 Ekim 2016 tarihinde <http://www.oxfordreference.com/views/ENTRY.html?subview=Main&entry=t125.e161> adresinden edinilmiştir.
- Baker, A. R. (2007). Classifying geographical history. *The Professional Geographer*, 59(3), 344-356.
- Bekri El Endelusi. (1954). *Mu'jam ma Ista'jam min Asma' al-Bilad va-l Mavadi*, by Mostafa al Saqa (Ed.), A'lam al Kitab, Beyrut. Lübnan.
- Beksaç, A. E. (1995). *Endülüs. İslâm Hâkimiyetindeki İspanya*. İslam Ansiklopedisi. Cilt: 11, sayfa: 225-232.
- El Umeri, İbn Fadlullah. (2010). *Mesalik el – Absar fi Memalik el- Amsar*. K.S. Jubur and M. Najm (Ed.), c. 1. Dar al-Kutub al- Ilmiyah. Lebanon.
- Eskikurt, A. (2005). Tarihi coğrafya çalışmalarının metodolojisi konusunda genel bir değerlendirme. *Marmara Coğrafya Dergisi*, 11, 39-64.
- Gerber, J. S. (1992). *The Jews of Spain: A History of the Sephardic Experience*. New York: Free Press.
- Gümrük ve Ticaret Bakanlığı. (2016). 2015 Yılı Zeytin ve Zeytinyağı Raporu. Gümrük ve Ticaret Bakanlığı. Ankara: Kooperatifçilik Genel Müdürlüğü Yayınları.
- Gümüşçü, O. (2006). *Tarihi Coğrafya. Kavramlar-Tarihçe-Kaynaklar-Mekân*. İstanbul: Yeditepe Yayınları
- Himyeri. (1975). *Kitab al-Ravd al-Mitar*, I. Abbas (Ed.). Beyrut, Lübnan. <http://www.islamansiklopedisi.info/dia/ayrmetin.php?idno=110211&idno2=c110127#1> adresinden edinilmiştir
- İbn Batuta. (1987). *al-Rihla*, Sheikh Mohammed Abd al Muneem al Arian and Mostafa al Qassas (Ed.), Dar al Ihya al uloom, Beyrut, Lübnan.
- İbn el-Verdi. (2008), *Harîdat al-'Ajâ'ib va farîdat al-garâib*, Maktab al Saqafat al Diyniyye. Kahire, Mısır.
- İbn- i Havkal. (1873). *Kitab el Masalik ve'l Mamalik*. M.J. de Goeje (Ed.), E.J. Brill. Leiden, Netherland.
- İdrisi. (2002). *Kitab Nuzhat Al-Mushtaq*, reprinted by Maktab al Saqafat al Diyniyye, Kahire, Mısır.
- İstahri. (1870). *Kitâb Masâlik al-Mamâlik*, Mj de Goeje (Ed.), Ej Brill. Leiden, Netherland.
- Kennedy, H. (2014). *Muslim Spain and Portugal: A political history of al-Andalus*. Routledge.
- Maden, S. (2008). Türk edebiyatında seyahatnameler ve gezi yazıları. *A.Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, 37.
- Makdisi. (1902). *Ahsan al-Takasim Fi Ma'rifat al-Aqaim*. E.J. Brill. Leiden. Leiden, Netherland
- Makki, M. (1994). *The political history of al-Andalus (92/711-897/1492)*. *The Legacy of Muslim Spain*. Salma Khadra Jayyusi (Ed.), 1, 3-87. Leiden, Netherland
- Menocal, M. R. (2006). *Dünyanın İncisi Endülüs Modeli*. İstanbul: Etkileşim Yayınları.
- Mesudi, (1973). *Muruj al-Dhahab va-Ma'adin al-Cevher*, vol. 1-2, Mohammad Muhyi al-Din 'Abd al-Hamid (Ed.),. Dar al-Fikr, Beyrut, Lübnan.
- Özdemir, M. (1997). Endülüs' ün Yıkılış Sürecinde Öne Çıkan Bazı Hususlar. *AÜ İlahiyat Fakültesi Dergisi*, XXXV, 233-254.
- Taberi. *Tarih el-Umem va'l-Müluk*. Abu Ja'far Muhammad ibn Jarir Tabari. Abu Suhayb al-Karmi (Ed.), c. 13. Dar'lül Ibn Kesir. Riyad. S. Arabistan.
- Yakubi. (1890). *Kitab el Buldan*. Leiden, Netherland.
- Yakut al-Hamavi. (1977). *Kitab mu'jam el-buldan*, reprinted Dar Sadeer lil-Ṭiba'ah wa-al-Nashr; Beyrut, Lübnan.
- Zekeriya el-Kazvni. (1849). *Asar el-bilad 'Aca'ib el-makhlukat*, F. Wüstenfeld (Ed.), Göttingen.